

bu sırada Keykâvus ile Kılıcarıslan arasında anlaşmazlık çıktı. Aralarındaki silâhlı mücadelede Kılıcarıslan mağlûp oldu, fakat kardeşi onu affetti. Celâleddin Karatay, üç kardeşin birlikte saltanat sürmelerini temin ederek devletin parçalanmasını önledi.

Celâleddin Karatay'ın, Keykâvus'un cülusundan ortak hâkimiyetin başladığı 647 (1249) yılına kadar yürüttüğü saltanat nâibliğini bırakarak atabeglik (atabeg-i Rûm) mevkiine geçtiği kaydedilmektedir. Ölümüne kadar kaldığı bu makamda kardeşler arasında geçimsizliğe meydan vermedi, devlet adamlarının onları menfaat ve ihtiraslarına vasıta kılmalarını önledi. Nitekim bu mevkide bulunduğu müddetçe kardeşlerin birlikte hüküm sürmeleri kabil olabilmiş ve ölümünden sonra tekrar dirlik ve düzen bozulmuştur. Karatay'ın nüfuz ve kudreti yalnız kendi mevkiinin verdiği yetkilerle sınırlı kalmamış, diğer bütün önemli işlerin hallinde ve büyük mevkilere getirilecek kişilerin seçiminde de rol oynamıştır.

Celâleddin Karatay, Moğol hükümdarı Mengü Han'ın huzuruna çıkmak üzere Moğolistan'a hareket eden Keykâvus'u yolcu etmek için gittiği Kayseri'de vefat etti. Sivas'ta iken durumu öğrenen Keykâvus memleketin başsız kaldığını görerek geri döndü. Kendi yerine ise küçük kardeşi Alâeddin Keykubad'ı bazı devlet adamlarıyla birlikte gönderdi. Karatay'ın cenazesi Konya'ya getirilerek

medresesinin yanındaki (veya kervansarayındaki) türbede defnedildi.

Bütün kaynaklar, Moğol müdahale ve baskılarının en yoğun olduğu bir dönemde devlete sahip çıkan, ülkede dirlik ve düzeni sağlamak için samimiyetle çalışan Karatay'ın dindarlığı, hayır severliği, ahlâkî meziyetleri ve güçlü bir devlet adamı olduğu üzerinde birleşmektedir. İbn Bibî Karatay'ın ibadetle meşgul olduğunu, her türlü maddî zevkten sakındığını, müslüman ve zimmî herkesin onun ihsan ve iyiliklerine nâil olduğunu onun ihsan ve iyiliklerine nâil olduğunu yazar. *Menâkıbü'l-ʿârifîn*'de de Karatay'ın iyiliklerinden ve Mevlânâ'nın ona saygı duyduğundan söz edilir. İbn Bibî ile Aksarâyî, menşur ve fermanlarda kendisine "veliyullah fi'l-arz" diye hitap edildiğini kaydederler. Mübârizüddin Ertokuş'a ait 669 (1270) tarihli vakfiyede Karatay'dan "el-Emîrü'r-Rabbânî" diye bahsedilmektedir. Medresesi dışında yaptırdığı eserler üzerindeki kitâbelerde adını zikretmemesi tevazuunu gösterir. Ebü'l-Ferec de Anadolu'da halk ve yüksek tabakanın ona büyük bir hürmet beslediğini yazar.

İbn Bibî, Karatay'ın ülkenin her tarafında mescid, medrese, hankah ve kervansaray gibi hayır eserleri yaptırdığını belirtir. Ancak vakfiye ve kitâbelerden tesbit edilebilen eserleri, Türkiye-Suriye arasındaki yol üzerinde, Kayseri'nin Bünyan ilçesi yakınlarında bulunan Karatay Kervansarayı, Konya'daki Karatay Medresesi ve Antalya'daki Dârüssulehâ'dan ibarettir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-ʿalâʾiyye*, s. 226, 233, 297, 462, 569, 594; Ebü'l-Ferec, *Târih*, II, 549, 560; a.mlf., *Târîhu muhtaşari'd-duvel* (nşr. A. Salhânî), Beyrut 1890, s. 255, 257, 264; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-aḥbâr*, s. 36-38, 95; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ʿârifîn*, I, 121, 181, 209, 218, 228, 292, 510, 558; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1971, s. 330, 341, 388-389, 471-479, 513, 518, 532, 534; a.mlf., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1980, s. 5, 18, 20, 37, 50, 54, 80, 134; a.mlf., "Selçuk Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *TTK Belleten*, XII/45 (1948), s. 17-158; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 142, 153, 190, 202, 242, 252, 258, 266-268, 315, 326, 333.

AYDIN TANERİ

CELÂLEDDİN el-MAHALLÎ

(bk. MAHALLÎ).

CELÂLEDDİN MEHMED DEDE

(bk. MEHMED CELÂLEDDİN DEDE).

CELÂLEDDİN-i RÜMÎ

(bk. MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-i RÜMÎ).

CELÂLEDDİN es-SÜYÜTÎ

(bk. SÜYÜTÎ).

CELÂLEYN

(bk. TEFSİRÜ'İ-CELÂLEYN).

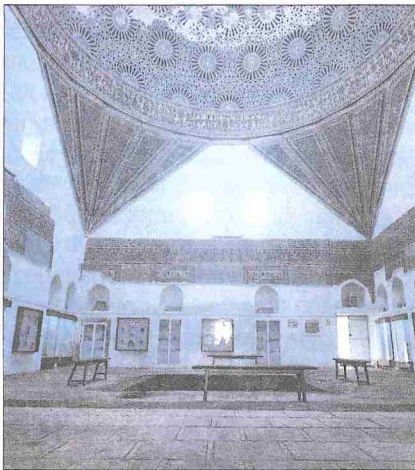
CELÂLÎ İSYANLARI

XVI ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı idaresine karşı Anadolu'da meydana gelen isyanların genel adı.

"Celâl'e mensup" anlamına gelen Celâlî tabiri, XVI. yüzyıl başlarında isyan eden Bozoklu Şeyh Celâl ile ilgilidir. Celâlî isyanları başlangıçta, Osmanlı idaresinden memnun olmayan zümrelerin ve Şîî eğilimli Türkmen gruplarının Safevîler'in de tahrikiyle devlete baş kaldırmaları şeklinde ortaya çıkmış, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir mesele halini alarak değişik bir mahiyet kazanmıştır. Osmanlı devlet anlayışı, bu isyanları "hurûc ale's-sultân" olarak değerlendirmiş ve kaynaklarda bu ifade sık kullanılmıştır.

II. Bayezid zamanında (1481-1512) Şah İsmâil'in propagandası en çok Hamîd ve Teke illerinde kendini gösterdi. Şahkulu (Şeytankulu) Baba Tekeli liderliğinde devlete baş kaldıranlar "devlet ve saltanat bizimdir" iddiasındaydılar. Yine I. Selim tahta çıktığı sıralarda Nur Ali adlı bir âsi Tokat ve Amasya taraflarına hâkim olmuştu. Çaldıran Zaferi (1514) Şah İsmâil'in tesirini azaltmakla birlikte tamamen ortadan kaldırmadı. 1519'da Bozoklu Şeyh Celâl adında bir kişi mehdîlik iddiasıyla Tokat civarında isyan edince bundan sonraki isyanlar, hangi gaye ile ve ne türden olursa olsun, halk arasında onun adına nisbetle Celâlî sıfatıyla anılmaya başlandı. Artık halk kendisine zarar veren her âsiyi Celâlî olarak görüyor, kaynaklarda da âsi liderinin ismi Celâlî tabiriyle birlikte geçiyordu. Bozoklu Şeyh Celâl'in çıkardığı isyanın şiddetle bastırılmasından sonra Kanûnî Sul-

Karatay Medresesi'nin içinden bir görünüş - Konya

tan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında da dinî eğilimli bir dizi isyan çıktı. Sefvî tahrikleri yanında hükümetin ve mahallî idarecilerin malî uygulamalarından şikâyetçi olanlarla bir kısım Türkmen grupları devlet için oldukça büyük bir tehlike haline geldiler.

Alevîlik davasıyla isyan eden Sülün, Baba Zünnün, Domuzoğlan, Yekce (Yenice), Karaisalı cemaatinden Velî Halîfe çevrede büyük tahribat yaptılar. Âsi Kalender ise Hacı Bektâş-ı Velî sülâlesinden olduğunu iddia ederek etrafına abdallar, dervişler ve müridler toplamıştı. Onun isyanı ile Celâlîlik hareketi yeni bir şekil alıyordu. Artık hedef sadece mezhep davası olmayıp saltanat davası şekline dönüşmüş, hatta Kalender de şah unvanıyla anılmaya başlanmıştı. Şehzade Mustafa'nın idamından (1553) sonra ortaya çıkan Düzmece Mustafa isyanı da kaynaklarda Celâlîlik olarak geçmektedir (Peçuyul İbrâhim, I, 341). Şehzade Mustafa'nın idamından sonra Rumeli'de Şehzade Mustafa olduğunu iddia eden bir âsi, etrafına halinden şikâyetçi timar*lıları, çiftbozan reâyâ ve suhte*leri topladı. Bu isyanı Kanûnî'yi istemeyen bir zümrenin desteklediği anlaşılmaktadır. Düzmece Mustafa teşkilâtlanıp kendisine bir vezîriâzam tayin etmiş ve doğrudan doğruya devlet idaresini ele geçirmeyi hedef almıştı.

Düzmece Mustafa hadisesinin ardından Kanûnî'nin diğer oğulları Selim ve Bayezid'in mücadeleleri yeni bir karışıklığa yol açtı. Bu devirde yüksek görevlerin Enderun'dan yetişenlere verilmeye başlanması Anadolu'daki istikrarın daha da bozulmasına sebep oldu. Seferlere katılmaktan başka bulundukları bölgenin asayişini temin etmekle de görevli olan bir kısım timar erbabı âsi Şehzade Bayezid'in etrafında yer almıştı. İsyanın bastırılmasından sonra başı boş kalan bu timar erleri işi eşkıyalığa dökecek Celâlîliğin kaynağını teşkil ettiler. Ayrıca Bayezid'in isyanı sonrasında, maaş karşılığı topladığı "yevmlü" adı verilen silâhlı askerlerin takibata uğrayanları da Celâlîler'e katıldı. Asayiş sağlamak için Anadolu'da birçok merkeze yeniçeri bölükleri yerleştirilmesi de problemlere yol açtı. Zira herhangi bir sebeple takibata uğrayan ve timarları ellerinden alınan sipahilerin dirlikleri bunlara ve diğer kapıkullarına veriliyordu. Kapıkullarının dirlikler almaları yanında ziraat ve ticaret-

le uğraşmaları da halkın hoşnutsuzluğunu ve şikâyetlerini arttırdı (Turan, s. 37-41).

Diğer taraftan XVI. yüzyılda Anadolu'da önemli bir nüfus artışı olmuş (Cook, s. 33, 37), fakat ziraî alanlardaki artış buna cevap verememişti. Bu nüfus artışı Anadolu'da yersiz yurtsuz bir kalabalığın meydana gelmesine yol açtı. Toprakların yetmemesi sonucu çiftbozan olan bu gruplar için devlet ve ümerâ kapısında "kapı halkı" olmak tek çıkar yoldu. Bunların bazıları sınır kalelerine azeb, yeniçeri, donanmada levent ve gönüllü de olabiliyorlardı. İş bulamayıp boşta kalanlarsa "garip-yiğit" adları altında çoğunluğu teşkil ediyordu. Bunların bir kısmı medreselere giriyor, ancak çoğu istihdam edilemedikleri için imaretlerin etrafında başı boş gruplar oluşturuyorlardı. Bütün bunlar bazı sosyal karışıklıklara zemin teşkil ediyordu.

II. Selim devrinde bu başı boş kalabalık grupların zararları yavaş yavaş görülmeye başlandı. Bunun üzerine henüz büyümemiş bu tehlikeye karşı mahallinde müdafaa tedbirleri düşünüldü. Hükümet, köylüler arasından seçilen bir yiğitbaşı ile onun idaresinde köy delikanlılarından meydana gelen otuz kırk kişilik mahallî koruma birliklerinin kurulmasını teşvik etti. Köy halkı bir yiğitbaşı ve onun emrinde il erleri* seçmek suretiyle bu grupların saldırılarından korunmaya çalıştı. İl erleri teşkilâtı Celâlî mücadelesinde önem kazandı. Ancak bu teşkilât aynı zamanda karşı tarafın güçlenmesine de sebep oldu. Nitekim taşradaki beyler levent bölüklerini himaye ederken kadılar da il erleri teşkilâtını geliştirmeye çalışıyorlardı. Bu rekabet iki taraf arasında zamanla nefreti arttırdı ve bu nefret Celâlîliği güçlendirdi. Bunların bir kısmı Celâlî gruplarına katıldı. Nitekim Celâlî reislerinden Neslioğlu bir yiğitbaşı idi.

Osmanlı iktisadî hayatındaki bozulmalar da Celâlî isyanlarının ortaya çıkıp gelişmesinde önemli rol oynadı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü iktisadî bunalım, artan enflasyon halk üzerinde oldukça menfi bir tesir yaptı. Çarşı ve pazarlar avari düşük parayla (züyûf akçe) doldu ve piyasadaki denge altüst oldu. Reâyânın bir kısmının ziraatı terketmesi kıtlık tehlikesini de beraberinde getirmişti. Yasağ olmasına rağmen sahillerden Av-

rupa tüccarına hububat satılması kıtlık tehlikesini bir kat daha arttırıyordu. Ayrıca Avrupa'da yeni yeni gelişen ticarî anlayış çerçevesinde Avrupalı tüccarların Osmanlı Devleti'ni tek taraflı bir pazar haline getirme çabaları da ticaret dengesinin bozulmasına ve önemli ölçüde iktisadî sarsıntılara yol açtı.

Öte yandan devlet görevlilerinin baskıları, devlet düzeninde bozulmaya sebep olan bir başka önemli husustur. Taşradaki idarecilerin çoğu görevleri para karşılığında satın alıyorlar, bunların büyük bir kısmı da kısa bir süre için tayin edildiklerinden bu süre içinde çeşitli "salgun"lar salarak fazla mal ve vergi toplamaya çalışıyorlardı. Nitekim bu durum *Kitâb-ı Müstetâb*'da, "Âşikâre bey' iderler kahbe-zenler mansıbı / Niçe kopmasun Celâlî nice olmasun kıtâl" beytiyle belirtilir (s. 5). Bu da halkın devlet merkezine haklı şikâyetlerine yol açıyordu. "Ehl-i örf" denilen taşradaki idareci zümrenin bu çeşit zulmü daha Kanûnî'nin son zamanlarında başlamış ve bu durumla ilgili bir adâletnâme 1565 yılında imparatorluğun her köşesine gönderilmişti. Bir taraftan idarecilerin zulmüne, diğer taraftan eşkıya saldırılarına göğüs germek zorunda kalan ahalinin çoğu ya yurt ve köylerini terkederek (celâ-yi vatan) daha emin yerlere gidiyor veya eşkıya (Celâlî) gruplarına katılıyordu. Özellikle 1596'dan sonra binlerce insan Celâlî saldırılarından kurtulmak için civarda emniyetli şehir ve kasabalara, İstanbul'a, hatta Rumeli'ye kaçtı. Bunlardan bir kısmı "murâbahacılık" kurbanı olmuştu. III. Mehmed döneminde (1595-1603) yayımlanan adâletnâme, reâyâyı ehl-i örf'e karşı himayeyi ve Celâlîler'e karşı korumayı esas almıştı. I. Ahmed'in 1609'da çıkardığı adâletnâme ise reâyâyı doğrudan doğruya tefecilerden, ehl-i örfün baskı ve haksız salgunlarından korumayı amaçlıyordu.

Bütün bu iktisadî ve sosyal sebepler eşkıyalığın giderek yayılmasına yol açtı. II. Selim devrinde genişlemeye başlayan medreseli (suhte) isyanları III. Murad devrinde yoğunluk kazandı ve bunlar giderek mahiyet değiştirip XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarındaki büyük Celâlî karışıklıklarına zemin hazırladı. Suhteler "baş ve buğ" olarak tayin ettikleri reisleri etrafında teşkilâtlanmışlardı. Osmanlı-İran savaşlarında suhte hareketi Anadolu'nun her tarafına yayıldı. Ardın-

dan başlayan Osmanlı-Avusturya savaşları isyanların daha da artmasına sebep oldu. Her türlü eşkıyalık hareketinden yılmış bulunan halk bu gruplara da Celâlî demeye başladı. Bu şekilde suhte ayaklanmaları Celâlîlik hareketlerine dönüştü. Bundan sonra Celâlîler eskiye göre daha güçlü reisler etrafında toplanmaya başladılar. Artık daha iyi teşkilatlanabiliyorlar ve devleti daha rahat tehdit edebiliyorlardı. Bu liderler genel olarak azledilmiş veya gadre uğramış hükümet mensupları ile reâyâ arasında itibar kazanmış şahıslardı. Uzun süren Osmanlı-Avusturya savaşları döneminde ilk büyük Celâlî isyanını başlatan Karayazıcı Abdülhalim de sekbanbaşılık ve subaşılık gibi görevlerde bulunduktan sonra Malatya taraflarında eşkıyalarla mücadele eden ilî erlerine yiğitbaşı olmuş, ardından çevresine topladığı levent ve sekbanlarla Urfa civarını yağmalamıştı. Cigalazâde Sinan Paşa'nın yoklaması sırasında (1596) Anadolu'ya kaçan zeâmet ve tımar sahipleri ile kapıkulundan 30.000 kişi Karayazıcı'nın yanındaki âsilerin sayılarının artmasına yol açtı. Hükümete küskün mâzul beylerle alt bölük halkına mensup birçok elebaşı Karayazıcı'nın maiyetine girdiler. Âsiler kapıkulu teşkilâtına benzer bir askerî teşkilât da kurdular. Urfa'yı zapteden Karayazıcı rivayete göre hükümdarlığını ilân edip etrafı "Halim Şah muzaffer bâdâ" ibareli fermanlar göndermeye başladı. Üzerine gönderilen bir orduyu Kayseri civarında mağlûp ettiyse de Malatya yakınlarında Sokulluzâde Hasan Paşa'ya yenildi. Karayazıcı'nın maiyetinden artakalan Celâlî toplulukları ise yeni liderlerin emrinde eskisine göre daha teşkilâtli olarak faaliyetlerini sürdürdüler.

Karayazıcı'nın yerine geçen kardeşi Deli Hasan'ın emrinde Şahverdi, Yularkaptı ve Tavil gibi Celâlî liderleri de bulunuyordu. Avusturya savaşlarının bütün şiddetiyle sürmesi, Celâlîler'in daha serbest hareket etmelerine ve Anadolu'nun bunlara karşı müdafaasız kalmasına yol açtı. Fırsatı kaçırmayan Deli Hasan Kütahya'yı istilâ ederek Afyonkarahisar üzerine yürüdü. Bu zor durum karşısında mesele tatlılıkla halledilerek Deli Hasan Bosna beylerbeyiliğine tayin edildi (1603). Avusturya ve İran seferleri yüzünden Celâlîler'e karşı bir varlık gösterilemiyordu. Bu sırada Kapıkulu sipahileri III. Mehmed'den ayak divanı talep ederek padişaha Anadolu'da reâyânın Celâlî elinde çektiği ezîyeti arzettiler. Bundan kapı

ağası Gazanfer ile kızlar ağası Osman mesul tutuldular (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 185-186). Bu tarihten 1608 yılına kadar Anadolu'da "büyük kaçgunluk" devri yaşandı. Halk perişan bir vaziyette yerini yurdunu terkederek daha emniyetli gördüğü mahallere, bilhassa müstahkem şehir ve kasabalara kaçtı. Anadolu âdeta bir harabe haline geldi (Akdağ, *TAD*, II/2-3, s. 1-50).

Diğer büyük bir âsi lideri olan Tavil Ahmed de sekbanlıktan yetişmeydi. Üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp ederek büyük güç kazanması üzerine (1605) Deli Hasan örneğinde olduğu gibi ona da Şehrîzor beylerbeyiliği teklif edildi. Ancak Tavil isyana devam ederek Harput Kalesi'ni kuşattığı gibi oğullarından biri de sahte fermanla Bağdat valiliğini ele geçirdi. Daha sonra bunların kuvvetleri zorlukla da olsa dağıtılabildi.

Celâlî isyanlarındaki benzer özellikler Canbulatoğlu isyanında daha açık şekilde görülmektedir. Canbulatoğlu Hüseyin Paşa İran seferine katılmakta gecikince Cigalazâde Sinan Paşa tarafından idam edildi (1604). Bunun üzerine yeğeni Ali, Kilis ve civarında isyan edip etrafı hâkim oldu. Kendisine Halep eyaleti valiliği verilerek isyanın büyümesi önlenmek istendi. Bir müddet sonra Şam ve Halep'e de hâkim olan Canbulatoğlu Ali, Osmanlı ordusundaki gibi piyade ve atlı teşkilâtı kurarak adına hutbe okutup sikke kestirdi ve bağımsızlığını ilân ederek Avrupa devletleriyle de temasa geçti. Çok tehlikeli bir hale gelen bu isyan ancak 1607 yılında Kuyucu Murad Paşa tarafından bastırılabilirdi.

Celâlî Kalenderoğlu da diğerleri gibi devlet hizmetinde bulunmuş, beylerbeyi kethüdâsı ve mütesellim olmuş, hatta Kuyucu Murad Paşa Canbulatoğlu isyanını bastırmaya giderken ona Ankara sancak beyliğini vermişti. Fakat Kalenderoğlu Ankara'ya bilfiil sahip olamayınca yeniden isyan etmiş, Manisa ve çevresini nüfuzu altına almıştı (1607). Kara Said, Meymun ve Ağaçtan Piri gibi meşhur Celâlî reisleri de kendisine katıldı. Üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp eden, şehirleri yakıp yıkan Kalenderoğlu daha sonra Kuyucu Murad Paşa karşısında tutunamayıp İran'a kaçtı.

Anadolu halkı üzerindeki Celâlî baskısı bilhassa Kuyucu Murad Paşa'nın sert ve kanlı tedbirleri sonucu tesirini kaybetti. Binlerce Celâlî'nin ortadan kaldırılmasıyla sükûnet sağlanmış, isyana meyilli olanlar da can korkusuyla sinmişti.

Bu temizlik harekâtı ile sağlanan sükûnet bir müddet daha devam etti. Ancak II. Osman'ın kanını dava ederek Erzurum'da isyan eden Abaza Mehmed Paşa bu sükûneti bozdu. Abaza'nın Anadolu'da kolayca taraftar bulmasının bir sebebi de Kuyucu Murad Paşa tarafından sindirilmiş olan Celâlî kalıntılarının kendisine katılmasıdır. Bu isyanın bastırılmasından sonra Anadolu'da devleti meşgul edecek büyük çapta Celâlîlik hareketi bir müddet için meydana gelmedi. IV. Murad'ın 1632'de devlet işlerini bizzat ele almasıyla Anadolu'da daha huzurlu bir dönem yaşandı. Sultan İbrâhim devri de (1640-1648) IV. Murad zamanında (1623-1640) sağlanan disiplin sayesinde kısmen sakin geçti. Sivas Valisi Varvar Ali Paşa'nın isyanına ise Sultan İbrâhim'in yersiz talepleri sebep olmuştu. Ali Paşa'nın etrafına topladığı levent ve sekbanlar tıpkı Celâlîler gibi hareket ettiler. Kara Haydar da Isparta ve Uluborlu civarında yol kesip kervan soyan tipik bir Celâlî reisiydi.

IV. Mehmed'in saltanatının Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığına kadar olan ilk sekiz yıllık devresinde Anadolu yine karışıklıklar içine düşerek birçok yerde mahallî âsiler türedi, bunların arasında en azılısı Haydaroğlu idi. Bu Celâlî lideri Kara Haydar'ın oğluydu ve babasının intikamını almak maksadıyla isyan etmişti. Âsi Katırcıoğlu ile birlikte hareket eden Haydaroğlu üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp etti. Afyonkarahisar'ı basıp Isparta'yı haraca bağladıysa da Abaza Hasan Ağa tarafından yakalanıp cezalandırıldı. "Celâlî oğlu Celâlî" olan Haydaroğlu'nu diğer liderlerden ayıran taraf daha önce devlet hizmetinde bulunmamış olmasıdır. Ardından Katırcıoğlu bir müddet etrafı yağma ve talan ettiyse de sonra vazgeçip affını istedi. Bundan sonra Karaman beylerbeyi olarak Celâlîler üzerine sefere gidecek kadar devlete sadakat gösterdi, hatta Fâzıl Ahmed Paşa'nın Girit seferine dahi katıldı.

Bu devredeki diğer bir âsi, Gürcü Abdünnabî adlı kapıkulu süvarisiydi. Kapıcılar kethüdâlığına kadar yükselip Niğde ve Bor taraflarında çiftlikler elde ederek nüfuzunu arttıran ve Safed voyvodalığını elde eden Abdünnabî, saltanat değişikliğinden dolayı İstanbul'a gönderdiği paranın hükümet tarafından yeniden talep edilmesi üzerine mağdur duruma düşmüştü. Ayrıca İstanbul'da Sultan Ahmed Vak'ası'nda öldürülen sipahilerin kanlarını da dava ediyordu. İs-

tanbul üzerine yürüyen Abdünnebi Üs-kûdar'da Bulgurlu civarında yenilgiye uğratıldı; daha sonra, "Anadolu bizim, Kütahya'da otururuz, Rumeli sizin olsun" diyerek çekildiyse de Kırşehir mutasarrıfı İshak Paşa tarafından Karapınar'da yakalanıp idam edildi. En büyük Celâlî isyanını başlatan Abaza Hasan Paşa da bir mansıb mağduru idi. İktidara hâkim olan ocak ağaları tarafından mansıbı elinden alınmış, âdeta isyana itilmişti. Bu yüzden Abaza hükûmet merkezine karşı büyük bir düşmanlık besliyordu. Hatta kendisini İran şahından daha güçlü bir düşman olarak tanıtıyor ve, "Rumeli onların, Anadolu bizim olsun" diye İstanbul'a haberler gönderiyordu. Ancak o da halka diğer âsiler gibi davrandı. Etrafı yağmalayıp tahribatta bulundu. Köprülüh Mehmed Paşa'nın gayretleriyle bu isyan da güçlükle bastırılabilirdi. Bundan sonra Anadolu'da yer yer mahallî isyan hareketlerine rastlanmakla beraber büyük bir isyan çıkmadı. Bu döneme ait kaynaklarda Celâlî kelimesine tesadüf edilmekle birlikte daha çok "eşkiya" veya "türedi eşkiyası" tabirleri kullanılmıştır.

Bir mezhep mücadelesi şeklinde ve dış tahriklerle başlayan Celâllilik daha sonra hükûmete karşı olan zümreleri de içine alarak genişlemiş, mezhep mücadeleleri geri planda kalarak XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren tamamen idareye karşı bir hareket mahiyetini kazanmıştır. Bu dönemin Celâlî liderleri idarî teşkilâtın içinden geliyorlardı. Hemen hemen hepsi devlet teşkilâtında görevli iken haklı veya haksız azledilmişlerdi. Bazı hallerde idareye hâkim olan ocak ağalarının müdahaleleri de buna sebep oluyordu. İsyانlarını bir hak arama davası şeklinde gösteren Celâlî liderlerinin etrafında bulunan ikinci sınıf reisler, genellikle beylerin maiyetindeki gayri memnun görevlilerden oluşuyordu. Mansıb mağduru olup can korkusuyla bir liderin etrafında toplananlar, çok defa verilen görevi yerine getirmemek veya görev mahalline gitmemekle itham edilenler, sefere katılmakta gecikmiş veya hiç katılmamış timar sahipleri Celâlî gruplarını teşkil ediyorlardı. Bundan başka alınan yenilgilerin sorumlusu olarak gösterilen veya cepheden kaçmış ve takibata uğramış timar sahiplerinin de çareyi Celâlîler'e katılmakta buldukları bilinmektedir.

Fâtih'in imparatorlukta yerleştirmeye çalıştığı merkezîyetçi idare, gittikçe genişleyen topraklarda hâkimiyetin devâmını zorlaştırmış, bilhassa Kanûnî devrinde peşpeşe gelen seferler dolayısıyla bütün imkânlar bu yöne tahsis edilmişti. Devlet idaresi askerî ve siyasî gayelerle Rumeli'de daha tedbirli ve dikkatli davranırken Anadolu'ya karşı ilgisiz kaldı. Bu da Anadolu'da halkın bazı keyfî uygulamalarla karşı karşıya bırakılmasına ve dolayısıyla infialine zemin hazırlamıştı. Buna göre XVI. yüzyılda Celâlîliği, merkezîyetçi idareye adem-i merkezîyetçi Türkmen topluluklarının karşı koyması şeklinde düşünmek mümkündür. Bu devirde Türkmenler daha serbest ve büyük topluluklar halindeydiler. Onları merkezîyetçi idarenin gereği olarak kontrol altında tutma çabaları ve idarecilerin hatalı davranışları eşkiyalığa yol açan sebeplerden birini teşkil etmişti. Diğer taraftan Kanûnî'den sonra tedricî bir otorite boşluğunun meydana gelmesi, timar rejiminin iyi işlememesi ve kapıkulu ocaklarının eski gücünü kaybetmesi Celâlîliğin yayılmasına sebep oldu. Devlet otoritesinin zedelendiği bir devir de IV. Murad'ın ölümünden Köprülüh Mehmed Paşa'nın sadâretine kadar geçen on yedi yıla yakın zamandır. Ocak ağalarının bir müddet devlet idaresine hâkim olmaları ve Kösem Sultan ile Turhan Sultan'ın nüfuz mücadeleleri otorite boşluğu meydana getirdi. Sadârete gelenlerin makamlarında fazla kalamamaları da devlet teşkilâtındaki düzeni bozdu. Köprülüh Mehmed Paşa'nın pazarlıkla sadârete getirildiği 1656 yılı, devlet otoritesinin tekrar yerleştirilmeye başlandığı tarih kabul edilir.

Celâllilik faaliyetleri bozuk ortam dolayısıyla her zaman pek çok taraftan buluyor, bölgenin eşkiyası ile âsi ruhlu işsiz güçsüz taifesi ve çift bozan reâyâ bu kalabalığa katılıyordu. Devleti tehdit eden, katliam yapan, geçtiği yerleri yağma ve tahrip eden bu korkutucu kalabalık şehirleri ve kaleleri de işgal edebiliyordu. Nitekim kaynaklarda "katl-i nefis, gâret-i emvâl" ifadelerine sık sık rastlanmaktadır. Bu sırada perişan olan köylüler şehirlere kaçtıkları gibi zenginler de İstanbul'a, hatta Rumeli'ye göç ediyordu. Celâlî tehdidi altında bunalan şehir ve kasaba halkı ise kendilerini korumak için ya bunlara para, yiyecek ve giyecek veriyor ya da şehir etrafını surla çevirip mu-

kavemet ediyordu. Ancak Celâlî takibi için devlet tarafından gönderilen kuvvetlerin de halka çeşitli zulümler yaptığı oluyordu. Bu maksatla gönderilen bir liderin âsilere katıldığı veya bizzat Celâlî reisi olduğu da vâki idi.

Celâllilik hareketlerini kolaylaştıran ve âsilere cesaret veren bir diğer önemli husus, bir ateşli silâh olarak tüfeğin her yerde bol miktarda bulunmasıydı. Kanûnî'nin oğlu Bayezid Anadolu'da "yevmlü" adıyla asker kaydederken bunların içinde tüfekli gruplar da yer almıştı. Bayezid bunlardan Tüfengciyân adı altında bir sınıf teşkil etmişti. Anadolu'da âsiler arasında tüfeğin yayılması bu tarihten itibaren başlamış ve süratle artmıştı. Kaynaklarda "tüfeng bâis-i fesâd", "tüfeng Celâlî zuhûruna bâis ve bâdî olmağın", "tüfeng eşkiyâ eline düşüp Celâlî zuhûruna ve memleket ihtilâline bâis olduğu" ifadelerine de sık sık rastlanmaktadır. Celâlî baskınlarından zarar gören halk da kendilerini müdafaa etmek durumunda kalınca silâhlı olmayı tercih ediyordu. Müellifi meçhul *Ahvâl-i Celâliyân* adlı eserde halkın çiftini çubuğunu dağıtıp, öküzünü satıp at aldığı, sapan demiri yerine tüfek kullanmaya başladığı ifade edilir (vr. 5^b). Diğer taraftan şehir ve kasabaları işgal eden Celâlî toplulukları kalelerde bulunan toplara el koyarak bunları da kullanmışlardır.

Ancak devlet eşkiyalığa sebep olarak gördüğü tüfeğin halk arasında yayılmasını hoş karşılamıyordu. Bu yüzden XVI. yüzyılın başından itibaren halkın elinde tüfek bulunması yasaklanmıştı. Zaman zaman da Anadolu'ya müfettişler gönderilip teftiş yaptırılıyordu. Yüzyılın ikinci yarısında bu teftişler artırılmış ve eşkiya takibini de içine alacak şekilde daha planlı hale getirilmişti. Teftişler genellikle isyanlar bastırıldıktan sonra Celâlî bakiyelerini temizlemek için yapılıyordu. Sancak beyleri ve subaşılar bu işle vazifelendirildiği gibi bazan da İstanbul'dan özel olarak görevliler gönderiliyordu. Bazı geniş çaplı Celâlî teftişlerinde binlerce kişinin Celâlî töhmetiyle katledildiği de oluyordu. Vezîriâzam Kuyucu Murad Paşa'nın yaptığı teftişle Sadrazam Köprülüh Mehmed Paşa'nın Müfettiş İsmail Paşa'ya yaptırdığı teftişlerde binlerce insan Celâlî oldukları gerekçeyle katledilmişti. Bu arada Celâlî bakiyeleriyle reâyânın elinden alınan tüfek sayısı ise büyük miktarlara ulaşmıştı.

Celâlî isyanlarının kesif bir hal aldığı devirlerde Anadolu âdeta bir savaş alanı halini almıştı. Devlet isyanı bastırmakta çaresizliğe düşünce çeşitli yollara başvurmak zorunda kalıyordu. Bu durumda ilk akla gelen şey Celâlî liderlerini affetmekti. Affedilen liderlere genellikle Rumeli'de serhad bölgelerinde görev veriliyordu. Ancak çok defa devlet bunları affedip tuğ ve sancak teslim etmekte gönülsüz davranmıştır. Çünkü bunların çok azı itaatkâr davranıyor, birçoğu eski âdetlerini tayin edildikleri bölgelerde de sürdürüyordu. Ayrıca devlet eski Celâlî liderlerinin emrindeki şahısları kanuna aykırı olarak kapıkuluna kaydediyor, bu da müessesenin bozulmasına sebep oluyordu. Ancak yine de bu af ve istihdam siyaseti sayesinde bazı Anadolu şehirleri Celâlî kuşatmasından kurtulduğu gibi sınır boylarında yapılacak askerî harekâtları ve faaliyetleri daha hızlı, rahat ve kesif bir şekilde sürdürme fırsatı veriyor, endişelerin dağılmasını sağlıyordu. Zira Celâlî karışıklıkları yüzünden yeterli kuvvet ve malzeme tahsis edilemediğinden istenilen harekât gerçekleştirilemiyor, zaman zaman düşman karşısında bu sebeple yenilgilere dahi uğranılıyordu. Öte yandan Celâlî karışıklıkları sırasında yerini yurdunu terk etmiş insanları eski yurtlarına döndürmek için de çok gayret sarfedilmiştir. Bunlara birkaç yıl vergi muafiyeti tanımak, bulundukları yerleri şenlendirmek yine devlete düşüyordu.

Celâlîler üzerine gönderilen askerlere şevk vermek, bunları menfi propagandadan uzak tutmak ve halkın da desteğini sağlamak için bu isyanların şer'i yönünden izahı önem kazanıyordu. Fetva makamı Celâlîliği "hurûc ale's-sultân" ve "sa'y bi'l-fesâd" şeklinde değerlendiriyor ve âsilerin devlet başkanının emriyle katledilebileceğine cevaz veriyordu. Bu bakımdan *nefir-i âm** ilân edilerek halkın desteği sağlanıyordu. Halkın desteği, mukavemet gücünün sağlamlığı veya zayıflığı Celâlîler için hayati önem taşıyordu.

Birkaç istisna dışında Celâlî reislerinde Anadolu'yu Osmanlı hâkimiyetinden çıkarma hedefi olmadığı gibi esasen bu güçte bir leviye de bulunmuyordu. Diğer taraftan Celâlîlik hareketleri yalnızca insafsızca yağma ve katliam esasına da dayanmıyordu. Büyük ve kalabalık grupların meskûn yerlere taarruzları çok defa iâşe temini içindi. Ancak Celâlî grupları disiplinden mahrum olduğundan yol-

ları üzerindeki köy, kasaba ve şehirleri yağmıyor, direnmeler olursa buraları ateşe veriyordu. Irza tecavüz ve kadınların dağa kaldırılması olağan hadiselerdendi. Küçük gruplar süratle büyüyerek halk üzerinde dehşet ve korku meydana getiriyordu. Celâlîler'in yağmadan ve soygundan başka tek düşünceleri bir lider etrafında teşkilatlanmaktı. Ancak bunu gerçekleştirmek şüursuz kalabalıklar için kolay olmuyordu. Çok defa bir lider etrafında kolayca toplanabilmişler, fakat birliği uzun süre devam ettirememişlerdir. Binlerce insanın iâşesini temin etmek ve kışın barınak bulmak en önemli sıkıntı idi. Bu yüzden şehir ve kasabalarla köyler konak yeri olurdu. Celâlî bölükleri çeşitli yerlerde yerleştirilir ve halk zulüm ve yokluktan inlerdi. Celâlîler eğer mağlûp edilirse ağır şekilde cezalandırılmaları mukadderdi. Kaçabilenler genellikle İran'a sığınmayı tercih ediyorlardı. Fakat burada teşkilatlanıp Anadolu'ya dönebilen olmamıştır. Ancak İran bu sayede Anadolu'nun durumunu daima takip etmiş ve uygun bir fırsat kollamıştır. Nitekim Şah Abbas'ın 1603'teki âni taarruzu Anadolu'daki karışıklıktan istifade etmek içindi.

Celâlîler arasında "yalancı kapıkulları" adı verilen bölükler de bulunuyordu. Bunlar kanuna aykırı olarak alınıp daha sonra ocaktan uzaklaştırılan leventler veya ümerâ kapılarındaki devriye bölükleri mensuplarıydı. Bu yüzden eski leventler kapıkulu tarzında altı bölüğe ait sarı, kırmızı ve yeşil bayrak açıyorlardı. Celâlîler kendilerine göre kabaca bir bölük düzeni de kurmuşlardı. Her bölüğün bir zorbabaşısı bulunuyor, bunlar da birer bayrak taşıyorlardı. Her bayrakta celî hattıyla zorbabaşının adı yazılı idi. Celâlî gruplarının bayraklarının kesin sayılarını tayin etmek şimdilik mümkün değildir. Bazı kaynaklarda 70.000'e varan Celâlî gruplarından söz edilmekteyse de bunlar mübalağalı rakamlar olmalıdır. Celâlî zorbabaşıları reâyâ arasında garip isimlerle şöhrat bulmuşlardı. Bunlardan bazıları Ağaçtan Piri, Tanrıbilmez, İnciryemez, Kabresigmaz, Kâfir Murad, Şeklaz Ahmed, Deli İlahî, Domuzoğan, İsaçoğan, Günoğrusu, Dağlardelisi, Rum Mehmed, Yularkıstı, Kilindirüğrusu gibi adlar taşıyorlardı.

Sosyal bir buhran sonucu ortaya çıkan Celâlî isyanları, devlet teşkilâtında bozulma ve otoritenin zayıflaması ile giderek büyümüştür. Bazı kaynakların Celâlî isyanlarını Cigalazâde Sinan Paşa'nın

nın Haçova firarîlerini cezalandırmasına bağlaması doğru değildir. Binlerce insanın âsi olmasının sebeplerini başı boş leventlerde, mağdur timarlı sipahilerde, işsiz suhtelerde ve sahipsiz reâyâda aramak gerekir. Bu derin yarayı tedavi etmek için yapılan teşebbüsler ise başarılı olamamış, I. Ahmed'in yenilik getiren fermanlarından bir sonuç alınamamıştır. Reform mahiyetindeki yeniliklerde kapıkulunun gücünün azaltılması ve bu şekilde reâyânın himayesi esas alınmıştır. Fakat yapılacak yenilikler ancak eyalet askerleri sayesinde uygulanabilirdi. Nitekim II. Osman'ın bu yoldaki ilk teşebbüsü yanında Erzurum Valisi Abaza Mehmed Paşa'nın yeniçeri düşmanlığı ile sekbanlara dayanması bu gerçeği ortaya koymakla birlikte meselenin halli ancak iki üç asır sonra gerçekleşecektir.

BİBLİYOGRAFYA:

- Telhisler (1597-1607)* (haz. Cengiz Orhonlu), İstanbul 1970, s. 5, 16, 86-87, 120; Hoca Sâdeddin, *Tâcû't-tevârîh*, II, 382-383; Selânikî, *Târih* (İpsirli), I, 215-216; II, 581, 816-817, 827-828; Mustafa Sâfi, *Zübdetü't-tevârîh*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 2429, II, vr. 80^b; *Ahvâl-i Celâliyyân*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2236, vr. 5^a-15^a, 18^a-22^b, 23^a-25^a; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 478-480, 609-610; Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr*, İstanbul 1276, s. 60-62, 207-208, 210-213, 234-236; *Polonyalı Simeon'un Seyahat-nâmesi 1608-1619* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 4, 17, 45, 87, 88, 93, 106, 158, 159; Hasan Beyzâde, *Târih* (haz. Nezih Aykut, doktora tezi, 1980), İÜ Ed.Fak., Tarih Seminer Kitaplığı, nr. 3277, s. 240-243; Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmaz, doktora tezi, 1990), İÜ Ed.Fak., Genel Kitaplık, nr. TE, 80, s. 259-264, 392-414, 415-417, 419-420, 422-439; Peçüylü İbrâhim, *Târih*, I, 311, 341; II, 154, 204-205, 252, 335; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 185-186, 270, 289-290, 310-311; II, 339, 343-344, 348, 372; a.mlf., *Düstûr-i amel li-islâh-i'l-halel*, İstanbul 1280, s. 127; Solakzâde, *Târih*, s. 662-664; Karaçelebizâde Abdülâziz Efendi, *Zeyl-i Ravzatü'l-ebrâr* (haz. Nevzat Kaya, doktora tezi, 1990), İÜ Ed.Fak., Genel Kitaplık, TE, nr. 81, s. 132-133, 200, 293; *Kitâb-ı Müstetâb* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1974, s. VII-XII, 5, 9, 17-23, 26, 36-41; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 383-456, 474; III, 74-84; IV, 264-268; V, 235-254; Behcetî, *Târih-i Sülâle-i Köprülü*, Köprülü Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa, nr. 212, vr. 38^b; Vecîhî Hüseyin, *Târih*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 917, vr. 29^b-33^b, 38^b-41^a, 59^b-62^a, 63^a-64^a; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'nâme*, TSMK, Koşuşlar, nr. 915, vr. 4^b, 5^b, 10^b, 12^b, 34^a; Naîmâ, *Târih*, I, 165, 223-225, 236-238, 281-284; II, 1-22, 26-39, 238, 245, 296, 303-316, 325, 418; III, 187, 213-220; IV, 328, 367-369, 405-407; V, 83-87, 91, 96-97, 158-162, 276-277; VI, 50, 72, 100, 115-120, 261-263; Silâhdar, *Târih*, I, 19, 47, 67, 132-139, 144-157; Hammer (Atâ Bey), VIII, 14-16, 85-87, 104; X, 199, 202-203, 235; Mustafa Nûri Paşa, *Netâicü'l-vukûât* (nşr. Seyyid

Mustafa Efendi, İstanbul 1294-96, I, 15-31; *Amasya Tarihi*, III, 253-267, 328-338, 350; Pertev Naili Boratav, *Köroğlu Destanı*, İstanbul 1931, s. 99, 120; Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan*, s. 140-146; a.mlf., *XVIII. ve XIX. Asırlarda Saruhan*, s. 43, 50, 63-68; a.mlf., "Celâlîler", *TA*, X, 117-120; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 110-113, 149-168, 386-399; Danişmend, *Kronoloji*, II, 49-50, 121-125, 251; III, 204, 208, 212, 216-217, 245-246, 250-253, 255-256; Şerafettin Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s. 37-41, 159-173, 175-179; Mustafa Akdağ, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum 1963; a.mlf., *Celâlî İsyanları, 1550-1603*, Ankara 1963; a.mlf., "Türkiye Tarihinde İctimai Buhranlar Serisinde Medreseli İsyanları", *İFM*, II/14 (1950), s. 361-378; a.mlf., "Celâlî İsyanlarında Büyük Kaçgunluk 1603-1606: I", *TAD*, II/2-3 (1964), s. 1-50; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 78-142, 196-215; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia (1450-1600)*, Cambridge 1972, s. 33, 37; Bernard Lewis, *Ottoman Observers of Ottoman Decline, Islam in History Ideas, Men and Events*, London 1973, s. 199-213; Mücteba İlgürel, *Abaza Hasan Paşa İsyanı* (doçentlik tezi, 1976), İÜ Ed.Fak., Genel Kitaplık, nr. TE, 34; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı", *TD*, sy. 32 (1979), s. 301-308; a.mlf., "Abaza Hasan", *DİA*, I, 10-11; a.mlf., "Abaza Paşa", a.e., I, 11-12; H. D. Andreasyan, "Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1979, s. 45-53; a.mlf., "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları", *TD*, sy. 17-18 (1963), s. 27-42; William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611*, Berlin 1983; a.mlf., "Djälî", *EI² Suppl.* (İng.), s. 238-239; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (trc. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, I, 273; Feridun M. Emece, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 121, 154, 158, 213; Ahmed Refik, "Osmanlı Devrinde Râfizilik ve Bektaşılık (1558-1591)", *DEFM*, sy. 2 (1932), s. 21-59; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM*, X (1953), s. 1-27; a.mlf., "Timar", *İA*, XII/1, s. 286-333; Halil İncelik, "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1967), s. 49-145; a.mlf., "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", *CHIs*, I/A, s. 324-353; Şahabettin Tekindağ, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı", *BTTD*, I/3 (1967), s. 34-39; I/4 (1968), s. 54-59; M. Münir Aktepe, "İpsir Mustafa Paşa ve Kendisine İlgili Bazı Belgeler", *TD*, sy. 24 (1970), s. 45-58; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantrilizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler", *TTK Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 657-708; Suraiya Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans During the Sixteenth Century", *Turcica*, IX/1, Paris 1977, s. 163, 190-191; Mehmet İpsirli, "Hasan Kâfi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem", *TED*, X-XI (1981), s. 239-278; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Notes et documents sur la révolte de Şah Velî b. Şeyh Celâl", *Ar. Ott.*, VII (1982), s. 5-69; a.mlf., "1527 Anadolu İsyanı Hakkında Yayınlanmamış Bir Rapor", *TTK Belleten*, LI/199 (1987), s. 107-117.

CELÂLÎ TAKVİMİ

Büyük Selçuklu Sultanı
Melikşah tarafından hazırlatılan
güneş takvimine verilen ad.

Sultan Melikşah'ın lakabı olan Celâlîüdd-evle'den dolayı bu adı alan takvim ayrıca Melikî olarak da adlandırılır. Başlangıç günü 9 Ramazan 471 Cuma'dır (15 Mart 1079, Greenwich zamanına göre 21 Mart).

Selçuklu idaresinde yer alan bugünkü İran'da kullanılan Yezdicerd takvimi, eski Mısır takviminden alınma, her biri otuzar gün çektirilen on iki ay, artı beş gün eklemeli, toplam 365 tam günlük bir takvimdi. Başlangıcı, III. Yezdicerd'in tahta çıkış yılının yıl başı olan 16 Haziran 632 (yaz gün dönümü günü) idi. Bu takvim, 365 1/4 günlük İskender (Jülyen) takvimine göre yılda 1/4 gün hesabıyla dört yılda bir gün gerilemekteydi. Böylece yılbaşısı olan 1 Ferverdîn, 636 yılında 15 Haziran'a, 640'ta 14 Haziran'a, 644'te 13 Haziran'a... 1064'te 29 Şubat'a, 1065'te 28 Şubat'a, 1069'da 27 Şubat'a, 1073'te 26 Şubat'a ve 1077'de 25 Şubat'a düşmüştü. Yine bu yıllarda ilkbahar ılınımı günü olan 15 Mart, Ferverdîn'in 15, 16, 17, 18 ve 19. günlerine gelir olmuştu. Jülyen takviminin adı değiştirilmiş bir şekli olan İskender takvimi de bu ölçüde olmamakla birlikte yanlışlığı idi; meselâ ilkbahar ılınımı 632'de 18 Mart'a gelirken 134 (veya 128) yılda bir gün gerileyerek 17, 16 ve Melikşah döneminde de 15 Mart'a düşmüştü. Buna karşılık yılbaşının her yıl mevsimler yılının belli bir gününe denk düşmesi ve bin yıllar boyunca da değişmeksizin böyle kalması, gökbilimcilerin en çok istedikleri bir şeydi. Geçmişte bilginlerin bu isteği gerçekleştirmeye yönelik çalışmaları hep başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu defa Selçuklu Sultanı Celâleddin Melikşah'ın takvimin düzeltilmesi yolundaki emri üzerine Ömer Hayyâm'ın başkanlığında Ebû'l-Muzaffer İsfizârî, Meymûn b. Necîb el-Vâsrî, Abdurrahman Hâris ve Muhammed Hâzin'den teşekkül eden bir kurul oluşturuldu. Kurul Yezdicerd ve İskender takvimlerini inceledikten sonra bunları düzeltmek yerine yeni bir takvim tertibine karar verdi ve sonuç olarak Celâlî takvimi ortaya çıktı.

Celâlî takvimi konusunda en eski kaynaklardan biri olan *Zic-i Uluğ Bey*'den (düzenlenişi 1436'dan sonra) edinilen bilgilere göre (I. konu, bölüm 5), bu takvi-

min başlangıcı hicrî 9 Ramazan 471 Cuma (15 Mart 1079), yıl başı güneşin Koç burcuna giriş günü, yani ilkbahar ılınımı günüdür. Ayları bazı bilgilere göre güneşin on iki burca girişi günlerinde başlar; bazılarına göre ise -eski Mısır takviminde olduğu gibi- her biri otuzar günlük on iki ay, artı beş ya da altı ekleme günüdür. Ay adları eski Fars takvimindeki gibidir; ancak sonlarına "kadîm" yerine "celâlî" kelimesi getirilmektedir. Bu takvimde yılbaşısı gününü ilkbahar ılınımı gününde tutmak için dört yılda bir gün artıklama getirilir, ancak altı yedi defa dört yılda bir artıklamanın ardından bir defa 5. yıl artıklanır. Güneş Koç burcu başlangıcına geldiği zaman yeni yıl girer ve dolayısıyla Celâlî yılı ilkbahar ılınımı noktasında (milâdî 21 Mart) başlar. Takvim yılının ilk günü veya yeni yılın ilk günü, öğle vakti güneşin Koç burcu noktasına geldiği zamandır.

Zic-i Uluğ Bey'de mevsimler yılı ortalama süresi 365, 242, 534, 876, 543, 209, 876... gün olup 365,25 olan İskender yılının söz konusu yıl süresine göre yanlışlığı payı, 134 yılda bir gün olarak verilmektedir. Celâlî takvimi için başlangıç olan 1079 yılı ilkbahar ılınımı ölçümünün karşılaştırma için hangi ölçüme dayandırıldığı adı geçen zicde belirtilmemiştir. Ancak bunun için 1079'dan 134'er yıl gerilere gidilirse $7 \times 134 = 938$ yılda 141 yıla varılır ki bu yıl (139/140 yılı), İlkçağ'ın ünlü gökbilimci-matematikçisi Batlamyus'un ılınımlar ve gün dönümü ölçümleri yılına çıkmaktadır.

Osmanlı döneminde devletin resmî takvimi demek olan "müneccimbaşı takvimleri" Celâlî takvimi düzeninde hazırlanırdı. Bunlarda her bir sayfa otuz günlük Celâlî aylarına ayrılmış, on iki aydan artakalan beş ya da altı ekleme gün de en sonda ayrı bir sayfaya alınmıştır. Yılbaşısı, ilkbahar ılınımı günü olan "nevrûz-i sultânî" idi. Meselâ 374 Celâlî (1452 rûmî) yılı takvimi, 1 Ferverdîn mâh-ı Celâlî = 19 Safer 856 hicrî = 11 Mart 1764 İskender / 1452 Jülyen = 19 Tîr mâh-ı kadîm 821 eski Fars - Yezdicerd = 20 Aram ay (= birinci ay) maymun yılı, Türk günüyle başlamaktadır. Celâlî yıllarının rûmî / milâdiye çevrilebilmesi için söz konusu olan yıla 1078 rakamının eklenmesi gerekmektedir. Meselâ 374 Celâlî yılı = 1452 rûmî yılına denk gelmektedir. Rûmî / milâdî yılından Celâlî'ye geçmek için de verilecek yıldan 1078 çıkarılmalıdır.

Celâlî takviminde yılbaşısı, müneccimbaşı takvimlerinde olduğu gibi ya her